

III. ԴՎԻՆԸ ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի Դվինի ուսումնասիրությունը որոշակիորեն ռացիոնալիզմ է մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ. պատկանող հնագիտական շերտ, հավաստելով նաև, որ բնակավայրը դադարել է իր գոյությունը մ.թ. I դ. քաղաքական դեպքերի հետևանքով: Թեպետ մ.թ. I—IV դդ. հնագիտական շերտերը ուսումնասիրված հատվածներում բացակայում են, այսուհանդերձ Դվին ընդ մերձակայքից պատահական հայտնաբերվել են հիշյալ դարաշրջանին պատկանող նյութեր, որոնք թերևս հավաստում են այստեղ կյանքի հարաանման մասին:

Ճարտարապետական մանրամասներից հասուկ ուշագրություն են արժանի սյան «աստիկական» տուֆե խորիսխները¹: Խորիսխներից մեկը բաղկացած է երկու գլանից, ստորին մեծ գլանը վերինից բաժանվում է երկու նեղ դարակների և սրանց միջև գտնվող սկոցիայի (ներճկվածքի) միջոցով (առաջ. VIII, 1, տախտ. IX, 9): Մյուսը՝ կազմված է քառանկյուն ներքինասալից և միմյանցից դարակիկների և սկոցիաների միջոցով բաժանված երեք գլաններից (առաջ. VIII, 2, տախտ. IX, 8):

Գտնիի հեթանոսական տաճարի խորիսխները հույնական «աստիկական» աիպի են՝ կազմված քառանկյուն ներքինասալից և սկոցիայի միջոցով բաժանված՝ երկու գլաններից²:

Նման սյան խորիսխներ թե՛ պատահական և թե՛ in situ հայտնաբերվել են Պարթևական (Դուրա-Սվրոպոս, Շապուր, Հաթրա, Լշուր, Նիսա) և Բակտրա-Քուշանական (Թերմեզ, Խալշայան, Կոբագիս, Այրթամ, Խաթին-Ռաբաթ, Վախշյան հովիտ, Սուրի-Քոթալ, Քունգուղ, Բեհրամ, Շոթարակ) աշխարհում³:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Միջին Ասիայում հայտնաբերված խորիսխների վերին գլանի վրա առկա են նեղ դարակիկներ, որոնք ռացիոնալիզմ են Դվինի քննվող նմուշների վրա և դրանով իսկ ավելի սառույթ վերաբնակչության խորսխի ձև⁴:

Հռոմեական օրդերի սյան խորսխի «աստիկական» կոշված տարրերակը մ.թ.ա. 478—475 թթ. հունգեա գալով Դելֆիքում, իր հետագա ձևավորումն ու վերջնական վերամշակումը սաանում է մ.թ.ա. V դ. երկրորդ կեսին հենց Աստիկայում՝ Աթենքի Ակրոպոլիսում (նիկե Ապոներոս, էրեքթոն,

Պրոսպեկտի ներքին սյունասրահ)։ Լերդեն մ.թ.ա. III—II դդ. Փոքր և Առաջավոր Ասիայում տարածվում է հոնիական օրդերի խարխուխների «ատտիկական» տարրերակր։ Հնդ որում մ.թ.ա. III՝ ընդհուպ մ.թ. I դդ. ճարտարապետական հուշարձաններում հանդես եկող «ատտիկական» խարխուխները (ինչպես և ստաշարկում է Վետրոսիոսը) խստորեն պահպանում էն ընդունված կանոնիկ ձևը՝ երկու գլան բաժանված սկոցիայով և դարակիկներով։ Շիշտ նույն ձևն են ներկայացնում նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի խարխուխները։ Մինչդեռ, Դվինի «ատտիկական» խարխուխներից մեկը՝ բաղկացած երեք գլանից և սրանք բաժանող հրկու սկոցիաներից (տախտ. VIII, 2, տախտ. IX, 8), փաստորեն շեղվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանում ընդունված հիշյալ կանոնիկ ձևից։ Թերևս քննվող խարխուխը պետք է համարել ժամանակագրական առումով ավելի ուշ՝ մեր թվականության առաջին դարերի արտահայտություն։ Ի լրացումն նշենք, որ նման սլան խարխուխներ հանդես չեն դալիս Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ։

Եղած տվյալները վկայում են, որ սլան «ատտիկական» և տորածե խարխուխները հիմնականում թվագրվում են մ.թ.ա. III—մ.թ. III դդ. միջև ընկած ժամանակահատվածով։ Այդպիսիք կրող բազմաթիվ հուշարձաններում խարխուխների այդ երկու տիպերը հաճախ հանդես են դալիս համատեղ՝ ղրաղեցնելով աշխարհագրական հսկա տարածք, որի շատ հատվածներ ունեն քաղաքական և կուլտուր-պատմական ամենասերտ ադերսներ։ Ուստի ընավ պատահական չէ (աեղական տարրերակներով հանդերձ), «աաաիկական» և տորածե խարխուխների առկայությունը նաև Հայաստանում։

Հայաստանը, բաղմակեղմանիորեն շփվելով վերոհիշյալ երկրներից մի մասի հետ, յուրացրել է ժամանակին ընդող ճարտարապետական ձևերը, վերամշակել դրանք, ներմուծելով աեղական-ինքնաաիպ դժեր, որոնք ենթաիա են հատուկ մասնադիտական ուսումնասիրության։ Թերևս հոնիական օրդերի փոքրաիական ծագում ունեցող մատնեքավոր սլան գլանի աղղեցությունը կերտված, անտիկ ժամանակաշրջանի տեղական, յուրատիպ մի արտահայտություն պետք է համարել 1975 թ. ներքին Դվինից հայտնարերված մատնեքավոր սլան գլանի վերնամասը (տր. 0,50 մ, բարձր 0,35 մ), (տախտ. VIII, 4, տախտ. IX, 7)։

Հետաքրքիր է 1965 թ. կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքից՝ ժ—19 քառակուսուց հայտնարերված, որձաքարից պատրաստված ծածկաուալը⁷ (տախտ. XXVIII, 2)։ Սալի պահպանված մասից կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է ուղղանկյուն, երկու կողմերի երկույնքով ձգվել հն եղերը (սրանցից պահպանվել է մասամբ մեկը), իսկ լայնքով՝ եղերին ղուգահեո՝ ելունը (սալի ընդհանուր բարձր. 7 սմ է. կողի բարձր. 2,5 սմ, ելունինը՝ 1,5 սմ)։ Դվինի ծածկաաալի մասին այս ամրողչական պատկերացում կաղմեյուն օգնում են Գառնիի հեթանոսական տաճարի շրջակայքում հայտնարերված՝ բաղալից պատրաստված, ծածկի նմանաձև սալերը⁸ (տախտ. XXVIII, 3—4)։ Սրանք նույնպես ուղղանկյուն են՝ երկալնքով հրկու կողմից ձգվող կողերով

և կարճ եղբրին ղուգահեռ 1 սմ բարձրությամբ ելունով: Այս տափակ սալերը շարել են աաճարի քարակերտ տանիքի կրտաղախի վրա, իսկ միացման հանդույցները ծածկել որսից երկթեք, երկու կողային նիւտնրը միմյանց ղուգահեռ, իսկ ներսից՝ ուղղանկյուն խոռոչով, քառանիստ կալիպտերներով (տախտ. XXVIII, 5):

Դվինի ուսումնասիրվող ծածկասալը ընդհանուր առմամբ աղերսվում է նաև Արտաշատից հայտնաբերված՝ հատկապես մ.թ. I—II դդ. պատկանող տափակ կղմինդրներին, որոնք ունեցել են երկթեք կամ եռանիստ՝ վերին հարթ նիստը կողային նիստերի միացման անկյուններում թեք կտրվածքներով կալիպտերներ⁹:

Դվինի ծածկասալը աբսոլյուն մակերևույթի ելունի առկայությամբ աղերսվում է նաև Աղվանքից (Կասաղակ) և Բոսփորի թաղավարության քաղաքներում և բնակավայրերում լայնորեն տարածված նույնաձև: կղմինդրներին¹⁰: Վերջիններս ի տարբերություն քարե ծածկասալերի ունեն փայտաշեն տանիքների կղմինդրներին բնորոշ հակառակ կողմում՝ դեպի ներքև ուղղված ծավաժք: Բոսփորի կալիպտերները նույնպես բազմանիստ են, բայց որոշ հավելվածներով:

Այսպիսով, Դվինի ծածկասալը ունենալով որոշակի ընդհանրություններ վերը ներկայացված կղմինդրների հետ և հարևան լինելով Գառնիի տաճարի մ.թ. I դ. թվադրվող սալերին, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է մ.թ. I-ին դարին¹¹:

Անտիկ աշխարհում, պաշտամունքային և աշխարհիկ շենքերի տանիքները ծածկելու այս տեխնիկան՝ կղմինդրներով ինչպես նաև քարե ծածկասալերով, կապված էր ծովալուն շինարարության հետ, իսկ վերջինս տնտեսական բարգավաճման արդասիք էր: Հելլենիստական Հայաստանը նույնպես մասնակից դարձավ այդ տնտեսական վերելքին, ձեռնարկելով ծավալուն քաղաքաշինություն:

Այսպիսով, ծափի քարե սալի թեկուղ և հղակի օրինակի հայտնաբերման է վերը ներկայացված ճարտարապետական մասնամասերին առկայության փաստերն իսկ ցույց են տալիս, որ անտիկ դարաշրջանում՝ Դվինում դոլություն են ունեցել ժամանակի շինարարական արվեստի և տեխնիկային բնորոշ կառույցներ:

Դվին քաղաքի տարածքից հայտնաբերվել է մի ինքնատիպ հուշարձան¹²: Դա որձաքարի քառանիստ ղոհասեղան է՝ 55 սմ բարձրությամբ, միջին մասում համեմատաբար նեղացող, հիմքում և վերին մասում լայնացող

⁹ Ժ. Խաչատրյանը հայտնում է կարծիք, որ Դվինի ծածկասալը բերվել է միջին դարերում՝ Գառնիից, երբ սր քանի անգամ վերանորոգման ենթարկված տաճարի տանիքի սալերը կրկնակի օգտագործվել են կենցաղային տարրեր նպատակներով (Խաչատրյան Ժ. Դ., Երանա-հայկական դիցարանական աղբյուրների հարցի շուրջ, ԼՀԴ, 1981, № 2, էջ 61, նույնի Գառնիի պեղումները, ժայկական ՍՍՀ-ում 1981—1982 թթ. գաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Զեկ. Սեգիսներ, Երևան, 1983, էջ 23): Նման կարծիքը մեզ անհավանական է լինում. տե՛ս էջ 14—15:

ուրվապատկերով (17,5×17,5—25×15—25×11 սմ)։ Չոհասեղանի յուրա-
քանչյուր կողմի, բավական լավ մշակված մակերեսի կենտրոնում քանդակ-
ված են տարրեր պատկերներ։ մի կողմում ուռուցիկ մակերեսով սկավառակ
է, որի կենտրոնը փոս է, ընկած, հակառակ կողմում՝ պատվանդանին կանգ-
նած թռչուն, մյուսում՝ ցլի գլուխ, կիսալուսնաձև եղջյուրներով, լսկ չոր-
րորդ կողմում՝ կարիճ, շոշափուկներով կլոր գունդ ընկած (տախտ. XXVII,
1—3, 5)։

Դվինի ղոհասեղանը իր արտաքին ձևով, մասամբ նաև չափերով, աղբյու-
րում է Հռոմեական կայսրության ընդարձակ սահմաններում լայնորեն տա-
րածված նմանաձև կոթողներին, որոնք հայտնի են նաև հյուսիս-մերձսե-
ծովյան ընկալվածքներից (Խարաքս, Խերսոնես), բանգակված տեղական
սարմատական կրաքարից, ձևված՝ Յուպիտերին, Նեմեսիդային և այլն։
Չոհասեղանը միաժամանակ հիշեցնում է անտիկ ժամանակաշրջանի փոքր-
ասիական և Արևելյան Իրանի (Քուհ-Քհվադջահ, Արշակունի թագավորի կա-
ռավարչի հոռ տաճարի) ղոհասեղանները¹²։

Ներկայացվող հուշարձանի ընդթը բացահայտվում է բարձրաքանդակ
պատկերների շնորհիվ, որոնց քննարկումը հանդեցնում է որոշակի հետա-
վության։

Իրանական Միհր կամ Միթրա աստվածության պաշտամունքը ղեկեւ
մ.թ.ա. I դ. ներթափանցելով Արեւմուտք¹³, մասնավորապես Հռոմեական
կայսրության սահմանները, արադությունը ձեռք է բերում անթիվ երկրպա-
ղուններ և ստեղծում միթրայական մի ուրույն գաղափարախոսություն իր պատ-
կերադրությամբ՝ հարուստ և բազմազան մանրամասներով, խորհրդանշան-
ներով, ամենատարբեր կրոնադադափարախոսական մեկնություններով։ Այդ
նոր գաղափարախոսությունն ու պատկերադրությունը, հանդես գալով Հռո-
մեական կայսրության ընդարձակ տարածքի վրա, առաջ են բերում դրու-
ման տարրեր ձևեր՝ արձաններ, բարձրաքանդակներ, ղոհասեղաններ, որմնա-
նկարներ և այլն, ծիսական-խորհրդապաշտական բազմապիսի արարողու-
թյուններով¹⁴։

Միթրայական պատկերադրության մեջ ամենատարածվածը և սիրվածը
Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտելու տեսարանն է, որին հիմք է ծառայել հետ-
ևյալ դիցարանական ավանդությունը¹⁵ (տախտ. XXVII, 4)։ Արեւի աստծու
հետ հավատարմորեն դաշնակցած Միթրան հանդիպում է լեռնային արոտա-
վայրերում արածող, ճուպիտեր-Արամադադի կողմից ստեղծված նախասկզբ-
նական կենդանի էակ, անդուսպ ու կատաղի ցլին։ Միթրան խորամանկ հա-
մարձանդությամբ ամուր ընկնում է ցլի եղջյուրներից, թռչում նստում մեջքին։
Մեծ դժվարությամբ նրան հաջողվում է կատաղած ցլին փակել քարայրում։
Սակայն վերջինս կարողանում է այնտեղից դուրս պրծնել։ Այնժամ, արեւի
աստվածը տուղտըկում է լրարբեր աղոթվին Միթրայի մոտ, որպեսզի օգնի
իր դաշնակից ընկերոջը՝ սպանելու փախստականին։ Միթրան կատարում է
ծրկնքի հրամանը. նա իր ճարպիկ շան հետ հետապնդում է ցլին, որը փա-
խել մտել էր քարանձավը. մեկ ակնթարթում Միթրան ընկնում է ցլին, մի

ձեռքով ռունգերից բռնած, մյուսով ցլի կողմ է խրում որսորդական դաշույնը: Կատարվում է հրաշագործություն. ցլի մարմնից առաջ են գալիս բոլոր բուժիչ խոտերն ու բույսերը, ողնուղեղից ժայթքում է հասկը, որից և հացը, իսկ արյունից՝ գինին:

Այսպիսով, ցլասպան հերոսը դառնում է նոր, հարուստ և բեղմնավոր կյանքի արարիչ:

Ահա այս աստվածությունն է նվիրված Դվինի ղոհասեղանը, որի քանդակապատկերներն իրենց ոճով ու բովանդակությամբ համապատասխանում են միթրայական գաղափարախոսությանն ու պատկերագրությանը: Համոզվելու համար անդրադառնանք ղոհասեղանի քանդակներին:

Արև խորհրդանշող սկավառակի ձիշտ հակառակ կողմի վրա պատկերված է թռչուն՝ ամենայն հավանականությամբ ագռավ, Միթրայի հավատարիմ ուղեկիցներից մեկը, որը Միթրայական պատկերագրության մեջ միշտ հանդես է գալիս արևի խորհրդանշանի հետ սերտորեն կապված (տախտ. XXVII, 2—3): Որոշ հուշարձանների վրա այն արևի առջևում է. որպես նրա ճառագայթների ստվեր, հաճախ Միթրայի ծածանվող թիկնոցի, այլ դեպքերում՝ քարանձավի կամարի եզրին, երբեմն էլ, երկնակամարի վրա կանգնած: Թռչնի (ագռավ, աքուղաղ) պատկերներ հանդիպում են նաև Պոնթոփոլյի (Պաննոնիա) առաջին միթրեոմի Միթրային նվիրված ղոհասեղանի քանդակներում¹⁶:

Արևի խորհրդանշանը գրեթե միշտ առկա է միթրայական հուշարձաններում՝ լուսապսակի կամ շրջանի մեջ դրված, երբեմն էլ այն մի պարզ սկավառակ է փորագիր ճառագայթներով, որոնք արևի ամենաուպարդ պատկերումներն են. կան, անշուշտ, շատ ավելի կատարելագործվածները¹⁷:

Հաջորդ պատկերը ցլի գլուխն է. որի ձիշտ հակառակ կողմի վրա քանդակված է կարիճ՝ շոշափուկներով ցլի ամորձիքը բռնած (տախտ. XXVII, 1, 5):

Միթրան, ըստ առասպելի, այս երկնային ցլին գողանում է տոհմարից կամ քարանձավից և վարում երկնային օվկիանոսում: Պատահական չէ. որ ցլի եղջյուրները կիսալուսնաձև են. երկնային ցուլը, ըստ հին հավատալիքների, խոնավության աղբյուր էր՝ օժտված բեղմնավորման գործությամբ, որը հենց մարմնավորված էր լուսնի մեջ: Լուսինը ցլի սերունդների և նրանց կենսունակությունը պահպանողն էր: Որոշ հուշարձաններում կիսալուսինը պատկերված էր լուսնի մարդակերպ խորհրդանշանի զլխի վրա որպես եղջյուրներ (Lunar-taurus—լուսնացուլի մոտիվ), մի քանիսի վրա՝ լուսինը վարում է ցուլերով լծված կառքը, իսկ Ապոլլոմի (Դակիա) բարձրաքանդակում ըուլը պատկերված է լուսնաձև նավակի մեջ¹⁸:

Ցլասպան հերոսի ուղեկիցներից է կարիճը, որը հանդիպում է հատկապես Սիգունի, Հոտմի, Իալիայի և Միջին Իվրոպայի բարձրաքանդակներում և որմնակարներում: Կարիճը մեծ մասամբ պատկերված է ցլի ամորձիքը իր շոշափուկներով բռնած (տախտ. XXVII, 4): Բացառություն են կազմում Սիդոնի և Թրեյսի բարձրաքանդակները, որոնք ապիս են նույն պատկերի տարբերակները: Ուշագրավ է, որ Հոտմի և Բոնոնիայի բարձրաքան-

դականերում կարիճը նույնացվում է սաղարթախիտ և մրգառատ ծառի, իսկ ցլի գլուխը՝ անպատու ծառի հետ¹⁹։

Միթրայական գաղափարախոսությունը և պատկերադրությունն ուսույժ-նասիրող Լ. Քեմբելը հասամիտ չէ Ֆ. Կյումոնի այն տեսակետին, թե միթ-րայական կարիճը թշնամի էակ է և թունավորում է ցլի սերմը, ընդհակառակը, կարիճի կապը մրգառատ ծառի, Միթրայի, ցլի սեռական օրգանների հետ մատնանշում է նրա բարեբար աղդեցությունը (հասունության, պաշտ-րեություն)։ այս հավատալիքի արմատները, հավանաբար, գալիս են ավելի հիշատակական կամ անատոմիական ավանդություններից, քան իրանականից։

Լ. Քեմբելը նշում է, նույն, որ Զոգրակի կարիճ ամիսը մոտենում է ի-րանական օրացույցի Միթրա ամսին, որից սկսվում էր աշունը։ Հարավա-յին Միջագետքում այն խորհրդանշում էր անպատու եղանակի վերջը և աշ-նանային անձրևների սկիզբը։ Հստ Քեմբելի, ցլի և կարիճի վերահիշյալ կա-պը կարող է լինել ցլի կենսունակությունը սեկ այլ ձևի վերափոխման խոր-հրդանշան²⁰։ Լ. Քեմբելը, ի սարբերություն Ֆ. Կյումոնի, օձը նույնպես համարում է Միթրայի ուղեկից՝ գործակից և օգնական։ Նա գտնում է, որ միթրայական օձի գաղափարախոսությունը չի ծագում իրանական՝ զրադաշ-տական կրոնից, որտեղ օձը Ահրիմանի կերպարանափոխումն է, և նշում է օձի բարեբար դերը հունական կրոնում։ Օձը, ուտելով ցլի միսը և խմելով նրա արյունը կամ սերմը, հավանաբար ապահովում էր μετεμψύχωσις-ը (հոգիների վերաբնակեցումը)։

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ Դվին քաղաքից հայտնաբերված զոհա-սեղանը նվիրված է Միթրային և պատկանում է հռոմեական ժամանակա-շրջանին։

Միհրի պաշտամունքը նշանակալից տեղ է գրավել հայ հեթանոսական կրոնում։ Հստ մատենագրական վկայությունների, Բագահաոհիճում Միհրին նվիրված է եղել հատուկ տաճար, որն ավերվում է Գրիգոր Նուսավորչի կող-մից, գանձերը նվիրվում են աղքատներին, իսկ տաճարի վայրը՝ եկեղեցուն²¹։

Ֆ. Կյումոնի կսկզմած Միթրայի միստերիաների տարածման քարտեզի համաձայն Փոքր Ասիայում միթրայիզմի առավել մասսայականությունը աչքի է ընկնում հատկապես Կապադովկիան, որը կից էր Հայաստանի արև-մրտյան սահմաններին։ Իսկ Հայաստանի տարածքում, ըստ այդ քարտեզի, նշված է Բագահաոհիճը, որտեղ, Կյումոնի կարծիքով, անկասկած կարող են հայտնաբերվել միթրայական հուշարձաններ²²։

Ինչպես հայանի է, նորագույն հետազոտողներից շատերը հակված են կարծելու, որ Հայաստանում Տրգատ Առաջինի կառուցած Գառնիի հեթա-նոսական տաճարը ևս նվիրված է եղել Միթրա-Միհրին²³։

Ուշագրավ է, որ Դվինի պեղումներից հայտնաբերված մ.թ. I դ. պատ-կանող որձաքարե ծածկասալը իր նյութով, ձևով և քանդակագործական մշակումով բազմաթիվ ղուգահեռներ ունի Գառնիի տաճարի ծածկող սա-լերի հետ²⁴ (տախա. XXVIII, 2, 3—4)։ Ավելին, Դվինից հայտնաբերված ծած-կի որձաքարե սալի և ղուգահեռների որձաքարի պետրոգրաֆիական և քի-

միական անալիզները պարզեցին, որ երկուսն էլ միևնույն րադադրությունն ունեն, երևույթի հումքն էլ վերցված է նույն հանքավայրից, այն է՝ Գառնի գետի հովտով Գառնի դյուղից մինչև Ջաննաթլու գյուղի ավերակները ձգվող անդեղիտա-բաղալտային շերտից. այդ վայրում պահպանվել են միջնադարյան քարահանքերի հետքեր (տախտ. XXIX, 1. Ջ)*: Բացի այդ, ըստ ստույգ աղերսների, Դվինի ծածկասալը, զոհասեղանը, ինչպես նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի ծածկի սալերն աներկրայորեն պատկանում են հռոմեական ժամանակաշրջանին: Այսպիսով, համաձայն հղած տվյալների, կասկածից վեր է սրանց կերտման ժամանակաշրջանի եթե ոչ նույնությունը, ապա դոնե մերձավորությունը:

Հայտնի է, որ Հռոմ ժամանած Տրդատ Առաջինը ներոնին դիմում է Մեթրա տիտղոսով²⁵. մի հանգամանք, որ եթե մի կողմից վկայում է Տրդատի համար Միհր-Միթրայի լույսի ու մեծության աստվածություն լինելը. ապա, մյուս կողմից հավաստում է. որ ներոնի համար ևս Միթրան սրբազան մեծ հեղինակություն պետք է լիներ, որպեսզի Տրդատի արտաբերած աստվածային տիտղոսը շուրջ կայսեր քահանա ինքնասրբությունը:

Լատինական աշխարհում Փոքր Ասիայից ներթափանցած Միհրական կրոնը մ.թ. I դ. արդեն բավական լայն տարածում էր գտել²⁶. Հետևաբար, Հռոմում աստիճանաբար մոզայիկ դարձող Միթրա-Միհրի պաշտամունքը, որ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում արդեն վաղուց ի վեր ընտանի էր, պառակտ դարձավ, որ ներոնից թագադրված Տրդատ Առաջինը, նույն ներոնից «նվեր» ստացած 50 միլիոն դենտրի ու Հռոմից բերած շինարար վարպետների շնորհիվ Հայաստանում ծավալած շինարարական լայն գործունեության մեջ պատշաճ տեղ հատկացներ նաև պաշտամունքային կառույցների, և առաջին հերթին իր ամենամիտրական աստծու տաճարների շինարարությանը: Իսկ այդպիսին, ինչպես ցույց է տալիս Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ Տրդատին տրվող «Հելիոս» (արեգակնային) տիտղոսը ('Ηλιος Τιβέριος), որ Միհր-Միթրայի աստվածային տիտղոսն էր, կարող էր լինել միայն Միթրան: Եվ միանգամայն բնական է, որ Տրդատ Առաջինի կառուցած (?) Գառնիի տաճարը նվիրված լիներ Միթրային:

Բացի այդ, հավանական է, որ հռոմեացի վարպետների օգնությամբ նույն հռոմեացիներից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը վերականգնող և Գառնին շինացնող Տրդատ Առաջինը շինարարական վերականգնման աշխատանքներ կատարած լինի Արտաշատի և Գառնիի միջև ընկած հնազդյուն ընկալվայր Դվինում (կամ վերջինիս մերձակայքում), որն ըստ որոշ հետազոտողների, մ.թ. 59 թ. հռոմեացիների կողմից ավերման նույն թախտին էր տրվածացել, ինչ Արտաշատը²⁷. Կարելի է ենթադրել, որ Տրդատ Առաջինի կողմից աչքաթող չի արվել արքայական երկու նստավայրերը (Արտաշատն ու Գառնին) միմյանց հանդուցող Դվինը: Հնարավոր է, որ այստեղ

* Այս արժեքավոր ուսումնասիրությունները կապարել են կրկարանական գիտությունների թեկնածուներ՝ Ա. Ա. Ջաֆարովը և Կ. Ի. Կարապետյանը:

ես Տրդատը կառուցած լինի մինչև այժմ մեզ անհայտ մի որբավայր, որ-
տեղ (քանդակվել) նաև դրվել է խնդրո առարկա զոհասեղանը:

Արևմտյան պաշտամունքներում Միթրան հանգես է գալիս իրրև փրկիչ-
աստված, որ ընդհանրական է փրկչաբանական (սոսերոլոգիական) կրոն-
ների դարաշրջանին²⁸:

Միհրի առասպելների ու պաշտամունքի հետքերը քրիստոնեության հաղ-
թանակից հետո գեո երկար շարունակել են պահպանվել հայ եկեղեցական
մտայնության և ժողովրդի դիտակցության մեջ: Դրանց լավագույն ապա-
ցույցներն են հայկական հոգեոք երգերուս, մասնավորապես շարակահե-
րում առկա լուսերգության ու լուսապաշտության հտրուստ ե րազմազան
մոտիվները, որոնց մեջ ուսումնասիրողներն իրավացիորեն տեսնում են միհ-
րապաշտության հիշատակներ²⁹:

Առասվել իոսսուն և ուշադրավ են «Սասնա ծոեր» ժողովրդական վեպի
Մեծ և Փոքր Մհերի կերպարներում ու արարներում պահպանված Միհրի
առասպելի և աստվածային դերի այն րացահայտ փաստերը, որոնցով աւյու-
ծասպան հերոսն ու անարդար և պիղծ աշխարհից հեռացող, քարայրում
փակվող, համրեհհանուր հշմարտություն ու ուղարկության աիրապետություն
պայմաններում նորից լույս աշխարհ բնելու հույսով սպասող գիցամարտիկ
դուցաղըն դառնում է մի րաղծալի մեսիա, մի նոր սկիզբ լույսի և արդարու-
թյան: Միթրա-Միհրի այս փրկչական գերը, որ պարզորոշ պահպանվել է
«Սասնա ծոեր» ժողովրդական վեպում միանգամայն համապատասխանում է
արևմտյան միթրայիզմին³⁰:

Հետևարար, արևմտյան միթրայիզմին ընորոշ Դվինի զոհասեղանը կա-
րող էր պաշաելի լինել նաև աիղի բնակչությանը:

Եթե Հայաստանը մինչև այժմ սոսկ մատինագրական վկայություններով,
ժողովրդական րանավոր ավանդություններով, տեղանուններով ու անձնա-
նուններով, հնամենի սովորություններով, վերապրուկներով էր մտնում միհրա-
պաշտական երկրների արեալի մեջ³¹, ապա այժմ, Դվինից հայտնարերված
զոհասեղանի շնորհիվ այդ կարծիքն ամրապնդվում է նյութական մշակույ-
թի անաուրկելի տվյալով: Հսրկ է նշել, որ Արտաշատում և Գառնիում հայու-
նարերված հեծյալի կավե արձանիկները ևս պատկերում են Միհրին³²:

Հոոմեական համանման կոթողների ոճով քանդակված միթրայական
զոհասեղանի առնայնությունը Դվինում, վերոհիշյալ ենթադրությունից զատ,
հիմք է տալիս նաև նույնքան հնարավոր մեկ այլ վարկածի, որը մեզ ավե-
լի հավանական է թվում:

Տրայանոս կայսեր օրոք (98—117) մ.թ. 114 թ. Հայաստանը հռչակ-
վում է հոոմեական նահանգ: Կայսրը հաղթարշավով հասնում է Արտաշատ
և, Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ, նվաճված Հայաստանում տեղակայում պա-
հպան զորքեր³³, 1967 թ. Փոքր Վեդի դյուղում հայտնարերված լատիններեն
արձանագրություններից պտրդվում է, որ Արտաշատում հիշյալ ժամանա-
կաշրջանում անդակաված են եզել I-ին Իոալիկների և IV Սկյութական
իգիոները: Այգ արձանագրությունները ուսումնասիրող Բ. Ն. Առաքելյանի

կարծիքով, ընդհանրապես արձանագրությունը կասկած չի թողնում, որ Տրայանոսը գրավել էր Հայաստանի մեծագույն մասը, նաև նրա մայրաքաղաք Արտաշատը և Արարատյան գաղտը...»³⁴։

Հայանի է, որ գրավված երկրի ներսում, անգամ հրկրորդական ճանապարհների անվտանգության, ինչպես նաև ընդհանուր խաղաղության պահպանության նպատակով, ճանապարհների հանգուցակետերում, տվյալ լեզուների կայանի սահմանի վրա, երբեմն էլ դրանից գուրս ստեղծվում էին ղինվորական հատուկ պահակակետեր (stationes), ուր և հիմնվում էին փոքր սրբավայրեր և տաճարներ՝ քննվող տիպի ղոհասեղաններով (գոյություն են ունեցել նաև շարժական ղոհասեղաններ, որոնք կապված ընդ եղել որեէ ճարտարապետական կառույցի հետ), ղինվորների կրոնապաշտամունքային պահանջները բավարարելու համար³⁵։ Այս երևույթը խիստ բնորոշ է և ղնվ ճոռմեական կայսրության գրեթե բոլոր նահանգներին։ Ըստ Ֆրանց Կյուլմանի, Միթրայի պաշտամունքը ճոռմեական լեզուներում տարածված էր ղլիսավորապես ղինվորական ճամբարներում։ Արեելյան աստվածություններից ճոռմեական բանակում ամենասիրվածը եղել է Միթրան։ Միթրայի պաշտամունքի տարածման ղլիսավոր գործոնը, նույն ուսումնասիրողի կարծիքով, եղել է գործը։ Նա անգամ միթրայական կրոնն անվանում է ղլիս-լորների կրոն»³⁶։ Եվ այդ այն պատճառով, որ Միթրան փրկիչ էր, աղա-ոարար մարտիկ, մահկանացուների ուղեկից, աջակից և ոգնական, միշտ արի գեմ պայքարող, ճշմարտության և արդարության հովանավորող և ուշտպան։

Դիհնը, լինելով ճոռմեացիների գրաված Արարատյան գաղտի տվյալ ատվածի ամենաբարձր կետը, անկասկած արժանացել է հատուկ ուշա-դրության։ Հավանաբար ճոռմեական լեզուներից մեկի պահուկակետը և ղել է Դիհնում իր սրբավայրով, ուր և ղրվել է Միթրային նվիրված գո-ասեղանը։

Այսպիսով, առաջին անգամ Հայաստանի տարածքում հայտնարերվել է միթրայական բնորոշ ճոշարձան, ճոռմեական ժամանակաշրջանի նույնու-տիպ և ղթողներին հատուկ գծերով, որ տանում է մ.թ. I—II գգ.։

ճոռմեական ժամանակաշրջանի ղճով ու արվեստով կերտված Միթրայի ղոհասեղանի առկայությունը Հայաստանի ղին և միջնագարյան մայրաքա-ղաքների մերձակայքում նոր ղավիղներ է բացում հայ-ճոռմեական կուլ-ուր-պատմական առնշությունների հետաղոտման բնագավառում։

•
•

Ղերին Արտաշատում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահա-կան հայտնարերվել է կարասային ղաղում։ Կարասի մեջ՝ հանգուցալի կող-բին գտնվել են ապուկե սրվակներ (տախա. XXV, 1—4), մատնեքալոր ու-լունք պատրաստված եգիպտական մածուկից և ժովային խեցու բեկորներ։ Արտաքին հարգարմամբ ակնառու է գրեթե ձվաձև իրանով, հարթ հա-

տակով, երկար վզով, դեպի դուրս ուղղված նուրբ շրթով անկանթ սրվակը (չափերն են. բարձր. 8 սմ, հատակի տր. 2,5 սմ, բերանի տր. 1,6 սմ) (տախտ. XXV, 1): Անոթը բոլորված է երեք պարզագոտիներով: Ամենալայնը՝ միջին մասի ղարգազոտին է, որը վեց սլուններով երկայնակի բաժանված է հավասար հատվածների՝ յուրաքանչյուրում տարատեսակ անոթների (ամֆորա, հիդրիա, կանթարոս) ուռուցիկ պատկերներով: Սրանք հզորված են նույնպիսի ուռուցիկ, բայց ծաղկաշղթայաձև ղարգազոտիներով: Սրվակը պատրաստված է ռարակ, կապտավուն ապակուց կաղսպարի մեջ փշելու եղանակով:

Ուռուցիկ զարդասլուկներով՝ ռարակ, կապտավուն ապակուց պատրաստված նման, բայց կանթավոր սրվակ՝ հայտնաբերվել է նաև Գառնիի դամբարանադաշտում՝ սալարկղալին թաղսան մեջ³⁷:

Մասնագետ-ուսումնասիրողները բազմիցս անգրագարձել են հիշյալ սրվակների վերլուծությունը, պարզել՝ պատրաստման եղանակը, ծագման վայրը և ժամանակը: Հայաստանից գտնված այս անոթները թե՛ ձևարարության, թե՛ պատրաստման տեխնիկայով, ապակու որակով և հաճախ անգամ գույնով սերտորեն աղերսվում են Սիրիա-Սիրիայան ուռուցիկ ղարգապատկերներով սրվակներին, որոնց մեծագույն մասը համարվում է մ.թ. I դ. արտադրանք³⁸:

Երկրորդ սրվակը երկկանթանի է, ուռուցիկ իրանով, ցածրադիր օղակավոր նստուկով, գլխնաձև երկսր վզով, որի վրա ծալված, լայնացող պսակով շուրթը բոլորված է ակոսագծով (չափերն են. բերանի տր. 2,5 սմ, նստուկի տր. 3,5 սմ, բարձր. 7 սմ) (տախտ. XXV, 2): Վզի միջին մասից դեպի վեր ցցված ակոսադուրդ կանթերը հանդիման են անոթի ուսերի վրա: Սրվակը պատրաստված է՝ կանաչավուն, իսկ պսակի եղրերը՝ կաթնավուն անթափանց ապակուց, ազատ փշման եղանակով:

Վերը նկարագրված անոթը ձևարանորեն և պատրաստման տեխնիկայով հարում է տարիների ընթացքում Գառնիի դամբարանադաշտի սիդոնների շնորհիվ (մեկ սրվակը՝ Սևանի ավազանից) ձեռք բերված ուռուցիկ իրանով, ձևավոր կանթերով՝ կապտավուն, մանուշակագույն, կանաչավուն, մուգ դեղնավուն ապակուց պատրաստված նման անոթների խմբին³⁹: Վերջիններիս աղբըսվում են Մինգեչաուրի և Ուրբնիսիի նմանօրինակ նյութերը⁴⁰: Իկյա խմբի անոթների մասնագետներն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երանք արտադրվել են Խրեմիսի շերտերից առաջին կենսոլորտում, հատկապես՝ Սիրիայի մ.թ. առաջին դարերի ապակեգործական արհեստանոցներում⁴¹:

Մյուս երկու միանման սրվակներից յուրաքանչյուրի կոր հատակից իրանն աստիճանարար նեղանալով սահուն անցումով փոխարկվում է փոված նուրբ շրթով, երկար, նեղ վզի (չափերն են. բերանի տր. 1,8 սմ, նստուկի տր. 3 սմ, բարձր. 8 սմ, վզի երկար. 3 սմ) (տախտ. XXV, 3—4): Անոթները պատրաստված են բաց կանաչավուն հաստ ապակուց, ազատ փշման եղանակով:

Նման անոթները իրենց բաղմամբիվ տարատեսակներով ունեն ուրույն

տեղ Հայաստանի մ.թ. I—II դդ. ապակու մեջ: Սրանք ևս ուսումնասիրող-ներին կողմից համարվում են ներմուծված Սիրիայից⁴²:

Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերի գտնվող քարանձառների պեղում-ներից ի հայտ եկած ձևաբանորեն նույն սրվակները ժամանակագրորեն ևս անշվում են վերոհիշյալ օրինակներին⁴³:

Այսպիսով, Վերին Արտաշատի սրվակները համարվում են մ.թ. I—II դդ. սիրիական արտադրանք, իսկ նույն կարասում հայտնաբերված I դ. անոթ-ների շնորհիվ թվագրվում ավելի ստույգ՝ մ.թ. I դարով:

Մերձավորարևելյան ծագում ունեցող ապակե անոթների վերոհիշյալ փոքր հավաքածուն խոստ բնորոշ է քննվող ժամանակի Հայաստանի ապա-կեգործությանն, ընդհանրապես: Հայաստանի I—II դդ. ապակու ստվար մասը ներմուծված է հենց Մերձավոր արևելքի ապակեգործական կենտրոն-ներից և հատկապես՝ Սիրիայից (Սիզոն, Դուրա-Նվրոպոս)⁴⁴: Վերին Արտա-շատի ապակյա անոթների խոմբը արտացոլում է ժամանակի ապակեգոր-ծական տեխնոլոգիային համապատասխան աղատ և կտղապարի մեջ փշման հղանակները: Այսպիսով, եթե այս անոթների ձևաբանական և տեխնոլոգիա-կան քննությունը մեկ կողմից բացահայտում է մերձավորարևելյան, հատ-կապես սիրիական, ապակեգործական կենտրոնների արտադրանքի բնույթը, արտացոլելով առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունները այդ երկրների հետ, ապա մյուս կողմից՝ օգնում է սահմանադատել նաև տեղա-կան նմուշները:

Ուշագրավ է, որ քննվող ապակե անոթների թվագրությունը համընկ-նում է բավական խաղաղ ժամանակներին, երբ երկու աշխարհակալ ուն-րությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև քաղաքական պայքարը ստանում է առևտրատնտեսական բնույթ, նպաստելով Հայաստա-նը՝ մասնավորապես Արտաշատը, միջնորդային տարանցիկ առևտրի կենտրոն դառնալուն՝ սկսած թերևս Տրդատ Առաջին Արշակունու գահակալության տարիներից: Ուստի սիրիական ապակու երևան գալը Դվինում պետք է հա-մարել հենց Արտաշատի տոևարատնտեսական և մշակութային առնչություն-ների արգասիք:

Վերին Արաաշատի կուրասային թուղման մեջ ապակե սրվակների հետ հայտնաբերվել են նաև մատնեքավոր ուլունք և ծովային խեցի:

Մատնեքավոր, գնդաձև, թելի խոշոր անցքով ուլունքը պարաստված է այսպես կոչված «եգիպտական մածուկից»: Հին եգիպտական ծագում ու-նեցող նման ուլունքները՝ համարվելով արտահանման առարկա, լայն տա-րածում են ստանում աշխարհում: Հայաստանում երևան գալով մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերից հայտնաբերվում են ե՛հ հելլենիստական, և՛ հռոմեա-կան դարաշրջանի հաշարձաններում: Ուշագրավն այն է, որ Գառնիի գառ-բարանադաշտի թաղումների մեջ վերջիններս հաճախ հայտնաբերվում են մ.թ. I—II դդ. ներմուծված ապակե սրվակների հետ, ինչպես և տվյալ՝ Վե-րին Արտաշատի դեպքում⁴⁵:

Ուշագրավ են նաև Միջերկրական ծովի արևելյան ափերից բերված սա-գափե տափակ խեցու բեկորները: Նման, բայց վերամշակված ծովային խե-

ցի գտնվել է Գառնիի քարաքղայուն թաղումից՝ մերձավորարևելյան կենտրոններից ներմուծված ապակե անոթների հետ⁴⁵, ի դեպ, Գառնիի այս նույն դամբարանի կողքից, հողի միջից հայտնաբերվել է ևս մեկ ապակյա անոթ և մատնեքավոր ուլունք՝ նույնպես պատրաստված եգիպտական մածուկից: Գառնիի ժովային խեցին ծառայել է իրրե հերադարդ, հսկ Վերին Ռաաշատինը՝ հավանաբար օգտագործվել անուշահոտ յուղերի համար:

Հռոմի կայսերական Օգոստոս Օկտավիանոսի (2), Դոմիտիանոսի (1), ինչպես նաև Բոսփորի թագավորության՝ Ռիսկուպորիդես II-ի (1) և Ռիսկուպորիդես VI-ի (1) դրամների ոչ մեկ հավաքածուն նույնպես առնչվում է Հայաստանի մեր թվականության առաջին դարերի առետրատնտեսական կյանքի հետ:

Օգոստոս Օկտավիանոսի (մ.թ.ա. 30—մ.թ. 14 թթ.) դենարների (լուգդունում, մ.թ.ա. 2—մ.թ. 11 թթ., I. տր. 17—18 մմ, կշ. 3,40 գ: II. տր. 18 մմ, կշ. 3,47 գ) ա. երեսին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի պսակադարձ գլուխը՝ ուղղված դեպի աջ և արձանագրություն՝ CAESAR AVGVSTVS DIVI F PAT [ER PATRIAE], իսկ հակառակ երեսին՝ նրա գույգ որդեգիրներ՝ Գայոսի և Լուցիոսի սխեմատիկ պատկերները հետևյալ արձանագրությամբ՝ [C.L.] CAESARE[S] AVGVSTI F. COS. DES IG [PRINC IVVENT]⁴⁷ (տախտ. XXVI, 5):

Դոմիտիանոսի (81—96 թթ.) դենարի (Հռոմ, 95 թ., տր. 18—19 մմ, կշ. 3,05 գ) ա. երեսին ղրոշմված է կայսեր պսակադարձ գլուխը՝ ուղղված դեպի աջ և արձանագրություն՝ IMP CAES DOMIT AVG GERM PMTRPXIII, իսկ ր. կողմում՝ տղամարդու պատկեր՝ աջ ձեռքով հենված նիզակին և արձանագրություն՝ IMP XXII COS XVII CENS. PPP: Դրամի իրկու երեսն էլ եզերված է կետադարձ շրջանակով⁴⁸ (տախտ. XXVI, 5):

Դվինում ի հայտ եկած Օգոստոս Օկտավիանոսի ճիշտ նույն դենարների հոսքով մ.թ. I դ. Հայաստանում սկիզբ դրվեց դրամաշրջանառությանն ու կայսերական փուլին⁴⁹: Օկտավիանոսի քննվող դենարները փաստորեն, երկու հարյուրամյակ շարունակ հունդիսացան Հռոմի միջազգային առևտուրը խորհրդանշող դրամներ, ի տարբերություն, որոշակի նեղ քաղաքական նկատառումներ հետապնդող կայսերական շատ ևսլ դրամների:

Բոսփորի թագավորության արքա Ռիսկուպորիդես II-ի (68—92 թթ.) սևստերցիայի* (տր. 24 մմ, կշ. 5,54 գ) ա. երեսին ղրոշմված են արքայի դեպի աջ ուղղված, իսկ ր. երեսին՝ Ափրոդիտեի կիսանդրին նույնպես դեպի աջ և արձանագրություն՝ K—[Δ]=24 միավորի (տախտ. XXVI, 9):

Բոսփորի թագավորության վերջին՝ Ռիսկուպորիդես VI-ի (318—332 թթ.) պղնձյա ստատերի (տր. 8 մմ, կշ. 7,65 գ) ա. երեսին ղրոշմված է արքայի կիսանդրին՝ գեպի աջ, իսկ ր. կողմում հռոմեական կայսեր կիսանդրին

* Դրամազետ ն. Ռ. Ֆրոլովան ուսումնասիրվող դրամը համարում է սևստերցիա:

նույնպես ուղղված աջ՝ հետևյալ արձանագրությանմբ. ΓΚ—X [= 623 թ. բոսփորյան թվականության] = մ.թ. 326 թ.⁵⁰ (տախտ. XXVI, 8)։

Բոսփորի թագավորության գրամները բնորոշ չեն Հայաստանի գրամաշարանությանը ընդհանրապես։ Միայն հստակեցնող նմուշներ են՝ ալտնաբերվել՝ Սավրոմատ I-ի (93—123 թթ.) պղնձյա գրամը՝ հորվիրապից և Ռիսկուպորիզես III-ի (210/211—226/227 թթ.) էլեկտրայից գրամը՝ Երևանի ծայրամասից⁵¹։

Դվինի հիշյալ բոսփորյան գրամները արտացոլում են Բոսփորի թագավորության թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական առումներով րացարձակապես տարբեր ժամանակաշրջաններ։

Մ.թ. I դ. Հռոմեական կայսրությունը թեև իր գերիշխանության ենթարկեց Բոսփորի թագավորությունը, այսուհանդերձ, Ռիսկուպորիզես II-ին և նրա հաջորդներին հաջողվեց պահպանել շեղբուքություն և դժվտգել ոսկյա և պղնձյա գրամներ։ Վերջինիս, իհարկե, նպաստեց հեղինակության պահպանման և պետական գանձարանի լրացման նպատակով Հռոմի իսկ վարած հատուկ գիվանագիտական քաղաքականությունը⁵²։ Մինչդեռ Ռիսկուպորիզես VI-ի օրոք Բոսփորի թագավորությունը անգնած էր տնտեսական քայքայման շեմին, քնականաբար անկում էր ապրում նաև գրամների թողարկման գործը, որի հետևանքով գրամի գրվագումը իսպառ գազարեցվեց այսահող՝ բոսփորյան թվականության 629 թ. (= մ.թ. 332/33 թթ.)⁵³։

Բոսփորի թագավորության գրամների խումբը ուրվագծում է Հայաստանը առևարատնտեսական առնչությունների հյուսիսային ուղիները՝ նրշված գարերում ծաղկում էր ապրում։ Ունեցավ արհիսից՝ Տանալիսից և թե Կողքիսից եկող առևտրական հայտնի այն մայրուղին, որն Արտաշատի վրայով անցնում էր դեպի հարավ, գուրս գալով Պարսից ծոց, տնտեսից էլ դեպի Ցելսոնի և Հնդկաստանի նավահանգիստները⁵⁴։ Ուստի Բոսփորի թագավորության գրամների ներթափանցումը Արաաշատ, Դվին և նրանց շրջակայքը թերևս կարող էր իրականանալ հենց վերոհիշյալ ուղու միջոցով։ Ուշագրավ է Բոսփորի թագավորության տսիական մայրաքաղաք՝ Ֆտնագորիայում Արտավադ II-ի պատկերով բրոնզե մատանու հայտնաբերման փաստը⁵⁵։

Այս և վերը նշված հայանաբերումների ջնորհիվ Հայաստանի և Բոսփորի թագավորության միջև կուտուր-պատմական առնչությունների հեաաղտություն մի նոր ասպսրեղ է ըտցղում։

• • •

Այսպիսով, վերը հիշատակված մեր թվականության առաջին գտրերին պատկանող հնագիտական նյութերը տնտիկ հուշարձանի պատմության երկրորդ շրջափուլից պահպանված սոսկ տրևագանքներ են, Հետևարար, փաստացի նյութի այս աստիճան սակավությունը գեոևս հնարավորություն չի ընձեռում կաղմել քննվող դարաշրջանի կյանքի ամրողշական հնագիտական պատկերը, իմասաավորել վերջինս գիտական պատշաճ մակարգակով՝ եղած պատմական վկայությունների լույսի ներքո։